СИСТЕМНОСТТА В СЛАВЯНСКИТЕ БОГОМИЛСКИ ТЕКСТОВЕ

Веселин Панайотов

Всяка монотеистична религиозна система, основана на идеята за доброто божество, стои пред изключително важния и трудно обясним (от нейна гледна точка) въпрос за произхода и присъствието на злото в света. Елементарната логика на човешкото съзнание подсказва, че злото не би трябвало да има място в свят, създаден и управляван от добрия Бог. За да преодолеят тази логика, различните теологични школи се опитват да регламентират злото във връзка с идеята за свободната воля на човека, с твърдението за необходимостта от изпитания за човека ("изпитания трябва да дойдат, за да се явят избрани"), а по-посредствените средновековни книжовници обясняват злото като резултат от божието недоглеждане, като пропуск!?

Очевидно е, че подобни обяснения биха впечатлили изкушения в етиката философ, но не и разорения от наводнението или сушата селянин. Точно той на практика е основният реципиент на християнството не само в средновековния период, но и до началото на XX век. Точно той де факто изпитва най-силно властта на злата сила, незащитен от каменните стени, богатството или манастирското спокойствие. След всяко изпитание или бедствие той остава сам с единствения въпрос: "Защо?". Едва ли отговорът: "Защото Бог е добър." би го задоволил със своята оксиморонна логика. Същия ефект биха имали обяснения от типа на: "Защото Бог те обича и иска да те изпита.", "Неведоми са пътищата Господни"[1] и пр.

Резултат от горната ситуация е единствено разколебаването на монотеистичните теологически конструкции и обяснения, и на практика разпадането на теоретично построената система от догмати. Процесът води (според мен във всички християнски държави) до варианти на християнството, силно повлияни от националната култура, която някои автори се опитват да опишат с термина "народно християнство"[2]. Термин толкова неясен и разтеглив, колкото и всички понятия, съдържащи определението "народен": "народно четиво"[3], "народна литература",

[1] На първата страница на списанието "Стражева кула" (от м. май 1997 г.), разпространявано в България от сектата "Свидетели на Йехова", присъстват два каверзни за християнството въпроса: "Дали бог наистина е загрижен за нас?", "Ако е така, тогава защо допуска страданията?". Този факт показва, че въпросът за наличието на страданията, респ. на злото, продължава да бъде актуален за човешкото съзнание две хиляди години след създаването на християнската религия.

[2] Ср. опита на акад. Хр. Гандев, А. Я. Гуревич и др. Определението "народно" в случая е толкова размито и компрометирано, че губи собственото си предназначение като определение - да диференцира едно явление от друго. Ако то се приеме, трябва да се обясни кое е другото (антинародно) християнство и по какво те се различават.

[3] ***Петканова, Д.*** Народното четиво през…

"народно житие"[4], "народна република" (сякаш републиката би могла да бъде антинародна!). Всички горни "онародявания" имат привкуса на натрапената идеологизация в областта на медиевистиката и политическия живот, докато всъщност става въпрос за профанизиране на християнската доктрина, за "профанно християнство" в противовес на богословските (елитарни и често далеч от религиозната практика) възгледи и построения. Разликата между двата аспекта на християнството е във философичността на постановките, обслужващи елитарната сфера на християнската култура и почти пълната им липса в областта на практическата й реализация: в култовия цикъл, поученията и нецикличните прояви на ритуала - тайнствата, молитвите по различни поводи, молебените и пр. На практика точно "профанното" християнство е нещото, което функционира като религиозна система, то има своите регионални варианти, възприемайки в култовия си цикъл редица местни християнски дейци (светци, преподобни и пр.), включва в празничния си регистър дати и топоси, които са значими за конкретния регион, добавя езически елемент или чете с езически код християнската култура. Всичко това естествено няма пряко отношение към теологичната схема, която не толкова обединява конкретните култове, колкото поставя принципите, по които те се създават. Не е трудно да се предвиди, че спазвайки принципа и давайки простор на собственото виждане на детайлите, по-непросветеният книжовник лесно би престъпил почти невидимата граница между каноничното, езическото или еретическото. Този книжовник трудно би различил и манипулирания от еретик ортодоксален текст.

И така, от една страна стоят трудностите на монотеизма при обяснението на злото, а от друга - огромната част от обществото, ръководена от практиката на профанното християнство.

В такава обстановка на трудно определими граници между профанното и еретическото богомилите създават комплекс съчинения, които се стремят да дублират ортодоксалната книжнина или пък да я трансформират, поставяйки своите тайни знаци върху редактираните текстове. В този смисъл може да се говори по-скоро за системност, отколкото за система, защото няма единна, всеобща система на богомилските съчинения и редакции. Всяка регионална еретическа община се опитва да повлияе, доколкото й е възможно, върху конкретната етнокултура. Едни успяват повече, други по-малко. Това зависи от специфичните условия на региона или държавата. Все пак в това разнообразие на условия и действия могат да се набележат някои по-общи

[4] За възраженията срещу този термин срв. ***Панайотов, В***. За "народното" житие на св. Йоан Рилски. - В: Преславска книжовна школа. Т. 4. Шумен, 1999, с. 75-99.

особености. Тук ще се спра главно на славянски материал, доколкото латинският и особено гръцкият са ми известни само отчасти[5].

Обща особеност на богомилската системност на текстовете и наличието на **един устен текст** - Тайната книга. Досегашните издирвания сочат, че липсват преписи на този изключителен паметник. Латинските записи, които ни го представят, са направени по устните признания на измъчваните еретици и непроменимостта му във времето показва, че той е бил наизустяван от съвършените еретици от времето, в което те са придобивали този сан. Това е било езотеричното знание, до което са имали достъп малцина. Идеята на богомилите този сакрален текст да бъде устен е зороастрийска и следва авестийския принцип истинският божествен текст да не бъде писан. Според зороастризма писмеността е изобретение на Ахриман - злия дух и затова не е достойна да записва свещените слова[6]. Разбира се в едно по-късно време убежденията на европейските дуалисти може да са се променили или някъде това първоначално убеждение да е забравено, така че този таен текст да е бил записан… Остава да бъде открит.

Друга важна особеност на Тайната книга е, че тя е единственият цялостно космогоничен текст на българските дуалисти. Останалите имат обикновено или апокалиптична или социална насоченост. Точно в космогонията обаче най-ярко може да се демонстрира дуалистичната концепция и тя да се разграничи от ортодоксалните виждания.

Третата особеност на този текст е, че той е неприкрит, не съдържа маскировъчни елементи, за разлика от другите дуалистични съчинения и редакции. Това е свързано, разбира, се с неговото съществуване в зоната на езотеричното, където подобни елементи са ненужни.

И така, Тайната книга е устен, космогоничен, езотеричен и немаскиран текст, обединяващ със своята концептуалност европейските дуалисти от богомилски тип. Известните досега факти показват, че той е почти непроменим в своето съдържание, макар да се забелязват някои разлики в записите, направени от инквизицията.

Към този устен тип текстове трябва да се причислят и фолклорните текстове, които съдържат в една или друга степен дуалистични представи. И тук като че ли все още могат да се откриват нови факти извън това, което са открили за науката Й. Иванов, Д. Петканова и др.[7]

---

[5] Навярно е време да се преодолее странният механизъм на изследване, който отказва всякаква връзка на дуализма с на текстове, които имат вече известен гръцки източник, сякаш византийската култура е имунизирана срещу ересите или пък е "тотално ортодоксална"! Същото се отнася и за латинските текстове и западноевропейската култура.

[6] ***Авеста***. Москва, 1993, с. 3.

[7] ***Панайотов, В.*** Богомилските корени на една детска песен. - В: Сб. Филологически изследвания. Т. I, Шумен, 1995, с. 83-88; ***Панайотов, В.*** Идеологически нива в две песни от сборника на братя Миладинови. - Любословие, 2, 1997, с. 60-67.

Втори вид богомилски (дуалистични) текстове са писмените. Те притежават също една обща черта - никога не са достатъчно близки до Тайната книга, за да не бъдат унищожени, но и за да не оскверният нейния текст с писмеността, изобретена от злия дух. По тази причина всички те рядко притежават повече от един текстови фрагмент, който да ги доближава до нея. Нещо повече, голямата част от съчиненията само концептуално заимстват от свещената богомилска книга, а тези, които имат текстуални близости, са твърде малко - Апокрифният апокалипсис, Словото на Исай и др. Този факт дълго време възпираше изследователите да причислят към богомилските паметници редица очевидно дуалистични съчинения. Хиперкритицизмът на Е. Турдеану и др. не носи абсолютно нищо за изследването на еретическата книжнина и трябва да се възприема преди всичко като едно предупреждение от увлечението да се "откриват" все нови и нови богомилски текстове. Такива обаче има в изобилие. Оказа се, че дори преписвачът, редакторът (или и двамата) на Супрасълския сборник имат очевидно дуалистични възгледи[8]. Броят на тези съчинения очевидно ще расте, дори при най-голяма предпазливост на изследвачите.

Писмените текстове са най-многобройният материал за възгледите и книжовната дейност на дуалистите от богомилски тип. Те по принцип следват ортодоксалната жанрова система и на практика я дублират. Разбира се, това не става напълно и тотално (или поне фактите засега не показват това), а преди всичко в най-важните за еретиците насоки: Новият Завет, пророчествата, мъченическите жития и тълкуванията. Тук следва да се отнесат и "словата" като една универсална форма за излагане на авторовата идея през Средновековието.

Без да претендирам за изчерпателност (тъй като работата по издирване на тези текстове продължава), ще посоча някои от най-видимите и важни дублирания на ортодоксалната книжовна система от богомилски по тип текстове:

Ортодоксален текст	**Дуалистичен текст**
Евангелие	Тайна книга (устен текст) Томино евангелие Никодимово евангелие Въпроси на Йоан Богослов към Христос - срв. Въпроси и отговори
Апостол	Апокрифни деяния на апостолите
Апокалипсис	Апокрифен апокалипсис Цикъл апокалиптични творби във

[8] ***Панайотов, В.*** Мирогледът на книжовника Ретко - Международен симпозиум "Учениците на Кирил и Методий в България", Шумен, 27-281 12, 2001 г.

	връзка с общата апокалиптична тенденция в мирогледа на дуалистите
Пророчески книги	Видение на Исай, Тълкование Даниилово и др.
Молитви: Отче наш	Отче наш - с изменения Молитва на Пиоий
Тълкования	Тълкования върху евангелието “сот медвен”, сравни по-горе и Тълкование Даниилово
Слова	Слово за кръстното дърво от Григорий Богослов Слово за кръстното дърво от презвитер Йеремия Слово за душевната полза Слово за борбата на архангел Михаил със Сатанаил
Жития	Редакция на мъченически жития в Супрасълския сборник и др. чети сборници
Притчи: Притча за еднорога	Притча за богатите (без съществена редакция се ползват притчите за женската прелест и за тримата приятели)
Повест за Варлаам и Йоасаф	Повест за Варлаам и Йоасаф (кратка редакция)
Въпроси и отговори	Разумник - редакция Въпроси на Йоан Богослов към Христос

Разбира се, този списък може да се допълва, но не това е целта на настоящото изложение. От горните съпоставки се вижда, че богомилски настроените книжовници в славянските страни са работили активно в много направления и са оставили твърде голямо и разнообразно наследство, дублиращо в голяма степен ортодоксалната жанрова система (както и тази на Свещеното писание). Но това не е всичко. В областта на теологията и философията това влияние проличава във възгледите на таборитите (на което ще отделя специална работа) и на по-късните религиозни движения във Византия, Русия, Украйна и Западна Европа. Следователно писменото

наследство на богомилите надхвърля дори средновековната книжовна система и се пренася във философията (доколкото тя в един момент става съперник на богословието).

Интересен е и още един факт: богомилството създава свои текстове (вече не дублиращи, а в самата система) и във фолклора (вж. по-горе). Там неговите идеи спокойно се разпространяват далеч от подозрителния поглед на църковните каноници, които гледат поначало с презрение към "гнусните песни и игрища". Най-очевиден пример са космогоничните фолклорни легенди, които пазят същината на Тайната книга и въобще на дуализма. Класическото изследване на проф. Й. Иванов[9] е прекрасен пример за това. Не са обаче само легендите, които пазят подобни реликти на богомилските възгледи. Подобни случаи се виждат в детския фолклор,[10] в паремиологията, приказките, песните и т.н. Подобни спомени се пазят не само в българския фолклор. Руските легенди, духовните стихове (които са на границата между фолклора и книжнината) и пр. също понякога са под влияние на дуалистичния мироглед. Тук трябва да се направи важната уговорка за съществената разлика, която съществува между дуализма като идеологическа система, и "спонтанния", "естествен" дуализъм, присъщ по принцип на човешкото мислене. За създадени под еретическо влияние могат да се смятат само онези текстове, които показват дуализма като система на мислене.

От гледна точка на богомилското участие в създаването на нови съчинения или редакции по-горе цитираните текстове могат да се разделят на следните групи:

1. Съчинения, подчинени изцяло на дуалистичния мироглед - Тайната книга.
2. Съчинения, включващи фрагменти от Тайната книга или други известни дуалистически текстове. Например: Апокрифния апокалипсис, Слово за кръстното дърво от Григорий Богослов, Слово на презвитер Йеремия.
3. Съчинения, само редактирани в богомилски дух, например молитвата "Отче наш", Житието на Пионий и др.
4. Текстове, създадени под въздействието на дуализма, но извън жанровата система на книжнината: фолклорни; философски; изобразителни[11] (пластика, живопис и пр.).

Към последните задължително трябва да се причислят надгробните паметници от Босна и Херцеговина, различни архитектурни детайли от типа на Василевските врати в Русия, украси на храмове и пр. Ясно е, че при тези случаи предпазливостта трябва да бъде удвоена, защото те допускат различни тълкования, особено що се отнася до храмовата украса. Но също

[9] ***Иванов, Й*** Богомилски книги и легенди.
[10] ***Панайотов, В.*** Богомилските корени на една детска игра.
[11] Тук понятието "текст" е използвано в по-широкото му значение.

така е ясно, че както са съществували монаси-книжовници, привърженици на дуализма, така са съществували и монаси-майстори, занаятчии и пр., които по свой (понякога твърде завоалиран начин) са успявали да покажат тайните си убеждения. Точно маскировката е най-проблемният момент, както за създателя на произведението, така и за неговия изследовател от по-късно време. Дуалистите книжовници обаче слагат свои знаци, маркер, по които съмишлениците им да могат да се ориентират. Това са освен самата тематика на текста и кодови думи, които се поставят на особени места.

От гледна точка на маскировката използваните и обработваните от богомилите текстове се разделят на два типа:

Без маскировка: Тайната книга (устен, но нефолклорен текст); фолклорни тесктове (дуалистични, но под влияние на фолклорната поетика).

С маскировка: всички книжовни текстове, независимо от степента на богомилска намеса в тях. Тя гарантира безпрепятственото им съществуване през вековете, както е например със Супрасълския сборник.

Понякога присъства странна търпимост към съчинения с известен еретически произход. Така е с текста "Притча за богатите от българските книги" в източнославянските култури. С етнонима "българи" и на Запад, и на Изток са отбелязвани именно богомилите. Самият факт, че никъде другаде (или поне безкрайно рядко) "български" не означава от конкретната страна, показва, че дуалистическият генезис на притчата е бил известен на източнославянските книжовници. Въпреки това тя има многобройни преписи, с които не могат да съперничат по брой даже преписите на Азбучната молитва. Може би това е свидетелство просто за силата на традицията и дори когато конкретното значение се е забравило, текстът продължава да се преписва със същото заглавие.

От дотук казаното може да се направи изводът, че богомилското въздействие върху славянската книжнина и култура е изключително силно. То обаче не е очевадно, напротив то е дискретно и премислено, понякога незабележимо през вековете (ср. Супрасълския сборник). Неговата област надхвърля областта на книжнината и се пренася върху цялостната култура. Може спокойно да се каже, че то надхвърля и епохата на Средновековието и съществува до днес както във фолклора, така и в мисленето на европейския човек – от ренесансовите дейци до нашите съвременници[12].

[12] ***Панайотов, В.*** Възгледите на д-р Франциск Скорина в светлината на дуализма (под печат); ***Панайотов, В.*** Християнски и езически елементи в поезията на Гео Милев. - В: Следите на свещената книга в българската литература. В. Търново, 2001, с. 117-120; ***Панайотов, В.*** Реликти на дуализма в българската поезия (под печат).